

FİİL ÇATISI

Çekimli bir fiilden oluşan yüklemın nesne ve özneıe göre gösterdiği durumlara **çatı** denir. Bundan hareketle, yüklemın isim soylu sözcüklerden oluştğı cümlelerde çatının aranmayacağını söyleyebiliriz.

Çatı; yüklemın nesne ve özneıle ilgisi olduğundan, sorularda karşımıza çoğı kez, nesne-yüklem ve özne-yüklem ilişkisi olarak çıkar. Şimdi bunları ayrı ayrı inceleyelim.

NESNE - YÜKLEM İLİŞKİSİ

Fiiller nesne alıp almamalarına göre değişik şekillerde adlandırılır. Bunları dört grupta inceleyebiliriz.

1. Geçişli Fiil

Nesne alabilen fiillerdir. Bir fiilin nesne alıp almadığının nasıl anlaşılacağını cümle öğelerinde "nesne" konusunda işlemiştik. Buna göre, fiil nesne alıyorsa geçişli olacaktır.

Örneğın;

"Etrafı daha iyi görebilmek için ışığı yaktı."

cümlesinde "yaktı" yüklemidir; "o" gizli öznedir. Nesneyi bulmak için "O neyi yaktı?" diye soruyoruz. "ışığı" cevabı geliyor. Öyleyse yüklem nesne almıştır; "yakmak" fiili geçişli bir fiildir.

Fiilin geçişli olması için cümlede mutlaka nesnesinin bulunması gerekmez. Bazen fiil geçişli olduğu halde cümlede nesne kullanılmamış da olabilir.

Örneğın;

"Ahmet mutlaka senden öğrenmiştir."

cümlesinde “öğrenmiştir” yüklemine “Neyi öğrenmiştir?” diye sorduğumuzda cümlede herhangi bir ögenin cevap vermediğini görüyoruz. Ancak biz cümleye “onu” gibi bir nesne ilave edebiliriz. Öyleyse bu cümlelerin yüklemi geçişlidir, ancak cümlede nesne yoktur. Böyle cümlelerde bir tür “gizli nesne” nin varlığı söz konusudur. Bu durumun görüldüğü cümleleri daima “onu” sözüyle kontrol edin, çünkü bu söz yalnızca nesne olabilir.

2. Geçişsiz Fiil

Nesne almayan fiillerdir. Bu fiillerin yüklem olduğu cümlelere dışarıdan da herhangi bir nesne getirilemez.

Örneğin;

“Eve dönünce, yorgunluktan, uzandığım yerde uyuyakalmıştım.”

cümlesinin yüklemine “Neyi uyuyakalmıştım?” diye sorduğumuzda mantıklı bir soru olmadığını görüyoruz. Çünkü bu fiil nesne almaz; yani geçişsizdir.

Fiiller değişik eklerle çatı özelliğini değiştirebilir. Bu durumda “oldurganlık, ettirgenlik” durumu ortaya çıkar.

ÖZNE - YÜKLEM İLİŞKİSİ

Öznenin yüklemle ilişkisi beş grupta incelenir.

1. Etken Fiil

Yüklem durumundaki fiilin bildirdiği işi, öznenin kendisi yapıyorsa fiil etkindir.

Örneğin;

“Masanın üzerini güzelce temizledi.”

pan kim?” diye sorduğumuzda yine “o” cevabı geliyor. Yani özne, yüklem bildirdiği işi kendisi yapmıştır. Öyleyse fiil etkendir.

“Yağmur yağıyor yine ince ince.”

“Taş bu yola nereden düşmüş?”

“Yapraklar gittikçe daha çok sararıyor.”

“Yaşlı kadının elleri bir hayli buruşmuştu.”

cümlelerinin yüklemeleri de etken fiildir.

2. Edilgen Fiil

Fiilin bildirdiği işi özne değil de başkası yapıyorsa, özne bu işten etkileniyorsa, fiil edilgendir. Bu fiiller, etken fiillere “-I-” ve “-n-” eklerinin getirilmesiyle yapılır. Etken fiilin nesnesi olan öge, fiil edilgen yapıldığında özne durumuna geçer ve bu öznelere “**sözde özne**” adı verilir. Örneğin etken fiilde örnek verdiğimiz cümleyi edilgen yapalım;

“Masanın üzeri güzelce temizlendi.”

cümlesini incelersek; “temizlendi” yüklemidir. “Temizlenen ne?” diye sorduğumuzda “Masanın üzeri” öznesi cevap veriyor. “İşi yapan kim?” diye sorduğumuzda, “başkası” cevabı gelir. Yani işi yapan özne değil, başkasıdır. Çünkü masa kendi kendini temizleyemez. Öyleyse fiil edilgendir, öznesi de sözde öznedir.

3. Dönüşlü Fiil

Fiilin bildirdiği işi özne kendi üzerinde yapıyorsa, yani özne hem işi yapan, hem de yaptığı işten etkilenen, bu anlamı veren fiil dönüşlüdür. Dönüşlü fiiller de etken fiillere “-I-” ve “-n-” ekleri getirilerek yapılır.

“Tarağı eline alıp bir süre tarandı.”

cümlesinde tarama işini öznenin kendi üzerinde yaptığı bellidir. Dolayısıyla fiil dönüşlüdür.

4. İşteş Fiil

En az iki özne tarafından yapılabilen fiillerdir. Bu fiiller, fiillere "-ş-" eki getirilerek türetilir. Bazı fiiller ise kök olarak "-ş-" ile bitmiştir ve işteş özellik gösterir.

İşteş fiiller işin yapılışına göre iki grupta incelenir.

a. Karşılıklı yapılma bildirir

Yüklem durumundaki fiilin anlamında öznelerin işi birbirlerine karşı yaptıkları görülür.

"Yolda karşılaşınca mutlaka selamlaşırlardı."

cümlesine baktığımızda "selamlaşmak" eyleminin kişilerin karşılıklı yaptıkları bir iş olduğunu görürüz. İki kişi birbirine selam vermiştir.

"Ortadaki elmaları paylaştılar."

"Boş yere saatlerce tartıştılar."

"Boksörler çok yaman dövüştüler."

cümlelerindeki yüklemeler karşılıklı yapılan işteş fiillerdir.

b. Birlikte yapılma bildirir

Bunlarda özneler işi birbirlerine karşı değil hep birlikte yaparlar. Yani karşıdan bir hareketin olduğu görülmez.

"Çocuklar odaya girer girmez yemeklerin başına üşüştüler."

cümlesinde "üşüşme" işini çocuklar hep birlikte yapmışlardır.

"Kuzular otların arasından meleşiyor."

“Kuşlar etrafta sevinçle uçuşuyor.”

“Çocuklar ağaçların arasında koşuşuyor.”

cümlelerindeki yüklem birliktedir, yapılmaya bildiren işteş fiillerdir.

“Okula bu sabah birlikte gittiler.”

cümlesinde de yüklem birliktedir, bildirir, ancak biz buna işteş diyemeyiz. Çünkü işteş fiiller, önceden de söylemiştik, mutlaka “-ş-” ile bitmelidir.

Yapıca “-ş-” ile biten her fiil elbette işteş değildir.

“Adam genç yaşında dünyayı dolaştı.”

cümlesinde yüklem işteş değildir; çünkü karşılıklı ya da birlikte yapılmaya anlamı yoktur.

* * *

Bazı kaynaklarda “nitelikte eşitlik” adıyla işteş sınıfına alınan, oluş bildiren fiiller de vardır.

“Elleri çalışmaktan nasırlaşmış.”

“Görmeyeli bir hayli güzelleşmiş.”

“Pantolonu, yerde oturmaktan kırıışmış.”

cümlelerindeki yüklem bu türdendir. Ancak bunlarda herhangi bir iş bildirme olmadığından “işteş” mantığına pek uygunluk görülmez.

Sorularda da bunun işteş olduğuna dair bir ipucu verilmemiştir.

5. Ettirgen Fiil

Konumuzun başında, nesne-yüklem ilişkisini verirken, ettirgenliğe de değinmiştik. Bu tür fiillerde işi özne bir başkasına yaptırır.

“Oğluna terliklerini getirtti.”

cümlesinde getirme işini yapan “oğlu” dur, özne ona işi yapmasını söylemiştir.

“Masayı bir güzel temizletti.”

“Soruyu ablasına çözdürdü.”

cümlelerinin yüklemleri de aynı özelliđi göstermektedir.